

Omstridda automater

PETER BAUER*

Linnéuniversitet

Bilden som står i fokus i denna bildessä togs i Örebro år 1969 och har vid en första anblick kanske ingen särskild laddning. En närmare granskning visar dock att bilden är fylld med symbolik. Den gestaltar en viktig aspekt i kampen för reproduktiv hälsa som huvudsakligen utspelades mellan åren 1880 och 1938. Stegen leder till en kondomautomat. Automaten är placerad på fasaden till en butik vars skyltfönster är tomt, sånär som på en skylt med texten "Nils Adamsson". Butiken tillhörde den nationella affärskedjan "Nils Adamssons sjukvårdsaffär" som bildades år 1909 av makarna Karin och Nils Adamsson. Som jag strax skall återkomma till kan såväl det tomma skyltfönstret som stegen ses som symboler över 1900-talets första decenniens sexualpolitik, men låt oss börja med själva markarbetet.

Markarbetet utgjorde ett hinder för potentiella kunder och kan således ses som en metafor för hur svårtillgängliga preventivmedel var i Sverige under 1900-talets första decennier. Denna svårighet manifesterades redan första gången moderna preventivmedel, såsom kondom och pessar, diskuterades offentligt i Sverige. Vid ett nykterhetsmöte i Uppsala missionshus år 1880 föreläste den 29 år gamle nationalekonomen Knut Wicksell om orsakerna till arbetarklassens utbredda alkoholproblem. Dessa problemen berodde enligt Wicksell på arbetarklassens trångboddhet som i sin tur var resultatet av arbetarnas stora barnaskaror. Arbetarklassens svåra boendesituation gjorde att dess män sökte sig till krogen för att få en stunds lugn och ro med följderna av utvecklad alkoholism. Wicksell menade därför att preventivmedelsanvändning borde upp-

* Fil. dr i historia och historiedidaktik.

Kondomautomat på Gamla gatan i Örebro 1969. Okänd fotograf. Örebro stad, Drätselkammaren, Byggnadsnämnden, Gatukontoret, BK-01111.

muntras i syfte att minska trångboddheten och därmed även männens incitament att besöka krogen.¹

Slutsatsen väckte ett ramaskri bland såväl personer i Uppsalas akademiska miljö som religiösa företrädare. Kritikerna menade bland annat att preventivmedel utgjorde ett stort hot mot sedligheten och att blotta omnämmandet av dem var starkt sedlighetssårande. Mot sedlighetsivrarna stod dock liberala yttrandefrihetsförespråkare, som försvarade Wicksells rätt att uttrycka sin åsikt. I slutändan fick Wicksell en reprimand av universitetet, men detta för att ha talat om ett ämne bortom sin expertis snarare än för att ha sårat sedligheten.²

Föreläsningen på Uppsala missionshus och den efterföljande debatten ses ofta som startskottet för den nymalthusistiska rörelsen i Sverige. Detta var en paneuropeisk rörelse som utgick från att arbetarklassens fattigdom berodde på deras många barn, ett resonemang hämtat från den brittiska läkaren Georg Drysdales omtolkningar av prästen Robert Malthus skrifter från 1700-talets slut.³ Nymalthusianismens strävan efter att motverka arbetarklassens fattigdom innebar även att dess förespråkare potentiellt kunde finna stöd hos arbetarrörelsen. Tanken på ett sådant stöd mötte dock starkt motstånd, bland annat hos August Palm, som ansåg att preventivmedel var osedliga. Vidare ansåg ledande socialdemokrater att sociala problem hade sin grund i samhällets produktionsförhållanden snarare än i arbetarklassens många barn. Detta var en kritik som även förekom internationellt, där ledande socialister ofta motsatte sig preventivmedel av ideologiska skäl. Först under slutet på 1880-talet antog den svenska socialdemokratin skrivningar som gav visst stöd för lanseringen av preventivmedel. Dessa skrivningar var dock resultatet av att socialdemokraterna ansåg att stora barnskaror konkurrerade med arbetarklasskvinnors tid för engagemang i den framväxande arbetarrörelsen.⁴

Det hinder som markerarbetet symboliserar består alltså av en syn på preventivmedel som osedliga bland en rad olika politiska grupperingar

1. Hjördis Levin, *Masken uti rosen: Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880–1910* (Eslöv 1994) s. 49–60.

2. Levin (1994) s. 101–107.

3. Jan Feldman, "Population and ideology", *History of Political Thought* 5 (1984).

4. Levin (1994) s. 199–201; för resonemang om internationell arbetarrörelse och nymalthusianism, se exempelvis Ph. Van Prag, "The Development of Neo-Malthusianism in Flanders", *Population Studies* 32 (2003) s. 467–480.

under 1800-talets slut. Stegen kan däremot ses som en metafor för strävan att övervinna detta problem. De första stegen på denna klättring bidrog dock till att förvärra snarare än att förbättra situationen, eftersom den inledningsvis frispråkiga sexualupplysningen ledde till kriminalisering av agitation för preventivmedel. Den utlösande faktorn till kriminaliseringen var den socialistiske agitatorn Henrik "Hinke" Bergegrens föreläsningsturné "Kärlek utan barn" år 1910. I föreläsningarna agiterade Bergegren mot dåtidens genussystem som osynliggjorde kvinnlig sexualitet och samtidigt överdrev den manliga. Utöver detta innehöll föreläsningarna anvisningar om olika sorters preventivmedel, från kemiska till mekaniska, som kondomer och pessar.⁵ Bergegrens anföranden väckte så pass mycket anstöt att riksdagen i juni samma år kriminaliserade "förevisande och utställande" av preventivmedel. I folkmun kom denna lagstiftning att kallas för "Lex Hinke", en benämning som kan förstås som resultatet av dåtidens tidningsironi. I den efterföljande debatten förekom nämligen rubriker såsom "preventivmedelslagen gick igenom. Tack Hinke" i bland annat tidningen *Arbetaren*.⁶

I bilden som inledde denna essä återfinns dessutom ett tomt skyltfönster, vilket på många sätt speglar de konsekvenser som lagstiftningen medförde. Från år 1910 levde nämligen makarna Adamsson under ett konstant hot om åtal enligt preventivmedelslagen. Detta hot realiserades år 1911 när Karin dömdes till två månaders fängelse för att ha sårat tukt och sedlighet genom att ha tryckt en prislista över preventivmedel. Straffet avtjänades år 1913 på Östermalms kvinnofängelse och illustrerar att lagstiftningen kriminaliserade kunskapsspridning kring preventivmedel snarare än produkterna i sig.⁷ Att skyltfönstret år 1969 står tomt är dock måhända ett resultat av slumpen, då preventivmedelslagen avskaffades år 1938. Likväl illustrerar bilden hur sjukvårdsaffärerna under större delen av 1900-talet saknade skyltning av varor för att efterleva lagstiftningens krav på diskretion.

5. Se här exempelvis Hinke Bergegren, *Kärlek utan barn: Föredrag hållet i Stockholm våren 1910* (Stockholm 1910).

6. Lisa Magnusson, "Salighet eller Sedlighet? En sexualpolitisk undersökning kring den mediala diskussionen till instiftande och avskaffandet av preventivlagen 1910–1938" (C-uppsats i historia, Linnéuniversitet 2025) s. 25.

7. Gunnela Björk, *Lust och Nöd: Karin och Nils Adamsson: Sexualupplysningens pionjärer* (Lund 2021) s. 69–70, 122–124.

Om vi fortsätter att betrakta stegen som en metafor utgör 1910-talet de inledande stegen på klättringen. Under denna tid var det främst socialdemokratiska kvinnor respektive grupper till vänster om socialdemokratin som sökte upphäva preventivmedelslagen. Först under 1920-talet, som utgör mitten av klättringen, kom läkarskrået att engagera sig i frågor rörande preventivmedel. Detta var dock en gradvis process där läkarkåren ofta antog en rashygienisk linje samt betonade preventivmedlens roll som ett verktyg för att bekämpa de illegala aborterna. Det bör även betonas att det var långtifrån alla läkare som såg positivt på preventivmedel. Vidare var de läkare som anslöt sig till en positiv linje kring födelsekontroll noga med att särskilja sig från mer propagandistiska organisationer som ansågs vara sedlighetssårande.⁸

Först under 1930-talet når vi slutet på vår klättring. Då hade debatten kring befolkningsfrågan nått riksdagen och det var även denna utveckling som ledde till ökad tillgänglighet av preventivmedel. Debatten utgick då från en föreställning om att befolkningen behövde ökas både i kvalitativt och kvantitativt hänseende. Dessutom betonade debattörer att det föddes för många barn bland alkoholister, psykiskt funktionshindrade och arbetare, medan övre- och medelklassen fick för få. Därmed kunde preventivmedel fylla en viktig roll för att begränsa barnafödandet bland grupper som ansågs mindre önskvärda. Avslutningsvis lyfte befolkningskommissionen även fram att preventivmedel kunde användas för att säkra att föräldraskapet skulle vara frivilligt och ansvarsfullt.⁹

Även utanför riksdagen hade det vuxit fram en opinion mot preventivmedelslagen. Bland annat innehöll tidningen *Arbetet* år 1934 ett referat av medicinalstyrelsens betänkande kring lagstiftningen under rubriken "sakkunskapen dömer helt ut preventivlagen". I artikeln betonades att det var anmärkningsvärt att samhället ålagt läkare behandlings- och undersökningsplikt vid misstanke om veneriska sjukdomar utan att samtidigt göra något för att stävja dem. Vidare påpekade *Arbetet* att antalet åtal enligt preventivmedelslagen var ytterst ringa då det bara omfattade ett tiotal fall per år.¹⁰ Liknande rubriker och innehåll

8. Sofia Kling, *Vi våga ej helt leva: Barnbegränsning, sexualitet och genus under den svenska fertilitetstransitionen* (Umeå 2007) s. 124–129.

9. Elisabeth Elgán, *Genus och politik: En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelslagstiftning från sekelskiftet till andra världskriget* (Stockholm 1994) s. 168–180.

10. Utan signatur, "Sakkunskapen utdömer helt preventivlagen", *Arbetet* 1934-02-09

förekom även i en rad andra tidningar vid tidpunkten, där rubriker som ”preventivlagens främsta merit – den efterlevs inte” avlöste varandra i liberala och socialistiska tidningar.¹¹

Under 1930-talet skedde dessutom en påtaglig mobilisering kring sexualfrågan i och med bildandet av RFSU som snart fick lokalföreningar på flera orter. RFSU antog tidigt formen av ett slags folkrörelse och utvecklade starka band till arbetarrörelsen genom bland annat kollektivanslutning av LO-medlemmar. RFSU hade i grunden ett uttalat mål om att avskaffa preventivmedelslagen, avskaffa abortförbudet samt få till stånd sexualundervisning i allmänna skolor.¹²

Det är med bakgrund av dessa förändringar inte förvånande att preventivmedelslagen avskaffades år 1938. En kvarstående fråga var dock hur preventivmedel skulle lanseras till den bredare befolkningen och vem som skulle sköta försäljningen. Inledningsvis föreslogs att apoteken skulle ha ansvar för försäljningen, vilket Riksförbundet för Sveriges apotekare och farmaceuter motsatte sig då det kunde uppkomma pinsamma situationer vid apoteksdiskarna. I slutändan valde riksdagen därför att bifalla ett system där privata aktörer skulle få tillstånd att sälja preventivmedel efter tillstånd från länsstyrelsen.¹³

Även efter att preventivmedelslagen avskaffats fortsatte försäljningen av preventivmedel att präglas av stor försiktighet. Närstuderar vi automaten på bilden ser vi att den är märkt med sjukvårdsartiklar snarare än kondomer och preventivmedel. Liknande tendenser märks i RFSU:s marknadsföring av sina butiker. Rubriker såsom ”gummi- och sjukvårdsartiklar” eller ”hygien- och sjukvårdsartiklar” var vanligt förekommande långt in på 1940-talet.¹⁴ Samtidigt kvarstod andra lagar kring sexualitet och moral. Exempelvis avkriminaliserades homosexualitet först år 1944. Andra lagändringar – såsom avkriminaliseringen av pornografi och en modern aborträtt – såg dagens ljus i början av 1970-talet. Att kondomautomater blev ett vanligt inslag i stadsbilden först vid 1960-talets slut är alltså inte särskilt uppenbardeväckande.¹⁵

11. Pressklipp, RFSU Malmö, Malmö Stadsarkiv.

12. Lena Lennerhed, *Sex i folkhemmet: RFSUs tidiga historia* (Hedemora 2002) s. 61–69.

13. Björk (2021) s. 258.

14. Se här exempelvis Pressklipp, RFSU Malmö, Malmö Stadsarkiv.

15. ”It all began in 1933”, Riksförbundet för sexuell upplysning <<https://www.rfsu.com/sv/en/rfsus-history>> hämtat 2024-01-17.

Bilden som i denna essä fått utgöra en metafor över den svenska sexualpolitiken togs år 1969 och vid denna tid var Nils Adamsson ett känt kondommärke. Under 1970-talet kom dock affärskedjan att successivt ändra inriktning efter ökad konkurrens från RFSU. Vid denna tid hade Adamssons butiker börjat sälja barnkläder under namnet Pyret. År 1976 hade denna del av verksamheten blivit så framträdande att företaget sålde av preventivmedelsdelen av verksamheten. Samma år gavs de återstående butikerna namnet Polarn o Pyret. Dessa finns kvar än idag och utgör ett populärt varumärke för barnkläder.¹⁶ I många svenska städer är dessa butiker betydligt vanligare än kondomautomater men deras historia gör att de även kan ses som ett oväntat uttryck för den svenska sexualhistorien. Denna historia lär oss att dagens reproduktiva rättigheter knappast kan tas förgivna, utan snarare är de resultatet av en decennier lång kamp för reproduktiv hälsa.

16. Björk (2021) s. 290–291.